

bilo potrebno to uređenje na jednom mjestu urediti ovako, a na drugom onako«. Ovdje je, dakako, težnja za zamjenom različitih vlastelinskih urbara jednim zajedničkim, općim urbarom već potpuno jasno izražena.

Nema sumnje da svi ovi događaji, koji su 1755 uzbudili Hrvatsku (a u isto je vrijeme bio i velik dio Slavonije zahvaćen sličnim pokretima), upućuju na postojanje dublje krize u to doba postepenog prelaženja u kapitalizam. Ne može se, zacijelo, smatrati slučajnom pojava seljačke bune 1755 — uzimajući čak u obzir i naročite okolnosti koje je vežu za Krajinu — ako se zna da je dvadeset godina kasnije (1775) izbila opet jedna od najvećih buna na češkom selu i da su svi ti pokreti imali za posljedicu uvođenje općenitih urbara. Problem je, dakle, mnogo širi i upravo Karamanov prilog postavlja pred njega samoga zadaću da do kraja prouči konkretne i specifične oblike u kojima se kriza kasnofeudalnog društva ispoljila u tadašnjoj Hrvatskoj. Rješenje je ove zadaće znatno olakšano postojanjem obilate arhivske građe o žalbama seljaka iz čitave Banske Hrvatske u istražnim spisima Althanove komisije. Nedostaje samo »arhivska dokumentacija vlastelinskih administracija«, koja je — kako K. konstatira — »dosta oskudna i najvećim dijelom još neistražena« (66).

Jaroslav Sidak

DVA POKUŠAJA IZ PODRUČJA HISTORIJE VOJNE KRAJINE

Pitanje kućne zadruge jedan je od kapitalnih problema u historiji Vojne krajine. Iako je o njemu relativno dosta pisano, naše je znanje o nekim bitnim momentima još uvijek više nego oskudno. Zato je prirodno da svaki novi prilog iz područja te teme izaziva znatan interes historičara koji se bave Vojnom krajinom. To je slučaj i s člankom Lazara Čelapa: »Kućna zadruga u Vojnoj Granici« (Zadružni arhiv 5, 1957) koji ćemo pokušati kritički prikazati.

Autor se najprije osvrće na pitanje postanka kućne zadruge uopće i navodi mišljenja Utješenovića, Peiskera, Dabinovića i Stojana Novakovića. Uvažavajući djelomično mišljenje Dabinovića, no oslanjajući se uglavnom na Novakovića, on smatra da su na stvaranje kućnih zadruga utjecala dva momenta: ekonomski i obrambeni. »U prirodnoj privredi bez društvene podele rada, trebalo je pored svladavanja prirodnih teškoća i stihija sve životne potrepštine proizvoditi kućnom radnošću, a to se nije moglo postići u inokosnoj porodici. Osim toga su se ljudi u razbijenim selima, kraj slabo organizovane državne vlasti, lakše branili od napadaja ljudi i zveradi kada su živeli u većim zajednicama« (str. 6). Dok je feudalno uređenje naših srednjovjekovnih država slabilo zadrugu, u uslovima turske vladavine ona jača.

Od razmatranja postanka kućne zadruge uopće, autor prelazi na problem kućne zadruge u Vojnoj krajinu. Ističe da su se Srbi pojedinačno i u zadrugama doseljavali s turskog područja u one krajeve Hrvatske i Slavonije u kojima je malo pomalo organizirana Vojna krajina. Po Utješenoviću tvrdi da »privilegija koju im je 1630 dao car Ferdinand II postavlja načela po kojima se mogu porodice da dele, što pretstavlja jasan dokaz da su takve zadruge tada postojale« (str. 6). Na osnovi toga smatra kućne zadruge sistemom koji je nastao po prastarim narodnim običajima, a prema kojemu se vlast u Vojnoj krajinu isprva drži pasivno, no koji kasnije nastoji da očuva radi vojničkih razloga, pa zato i otežava dijeljenje i raspadanje kućnih zadruga.

Autor nadalje ističe da su »zemljišta koja su doseljeni Srbi dobili« bila dana »kao vojnička lena pojedinim zadrugama«, pa se smatralo da se »mogu i oduzeti kad nisu postala svojinom« (str. 7). Zatim po Utješenoviću i Vaničeku navodi dvije

odredbe »Krajiških prava« iz 1754. po kojima se starješina kućne zadruge smatra za glavnog nosioca lена odnosno uslovljava otuđenje zemljišta preostajanjem kući dovoljnog zemljišnog fonda za njezino održavanje. Navodi, također po Utješenoviću, da prva odredba nije izvršavana, »jer su se svi ukućani smatrali od pre kao suposednici zemljišta« (str. 7).

Poslije letimičnog prikaza uvođenja kantonske uprave 1787, uredbe od 2. X 1799 (pogrešno odštampano 1797), sistemalnog naređenja od 17. IX 1800 i nekoliko rečenica o prethistoriji Osnovnoga krajiškog zakona od 1807, autor prepričava pojedine odredbe spomenutog zakona koje se odnose na pitanje zemljišnog posjeda i kućne zadruge. Za podlogu mu služi tekst zakona kako je štampan kod Vanićeka. Čelap ne rezimira suštinu zakona, već prepušta čitaocu da sam stvori zaključak iz brojnih, ponajviše skraćeno citiranih, odredaba: Prelazeći na revoluciju 1848, autor na osnovi objavljene izvorne građe navodi traženja sremskih krajišnika da dobiju pravo sopstvenosti i slobodnog raspolaganja zemljištem i da se ukinu zadruge. Navodi također da su i krajišnici u hrvatskoj i slavonskoj Krajini iznijeli svoje tegobe saboru. Reproducira zatim djelomični sadržaj Jelačićeve naredbe od 6. VIII 1848, izdate u cilju olakšanja tih tegoba. Slijedi prikaz odredaba Osnovnoga krajiškog zakona od 7. V 1850 (pogrešno odštampano 5. V.) koje se odnose na zemljišni posjed ili kućnu zadruhu. Uz konstataciju da se »proces deobe i raspadanja zadruga« nastavlja i dalje (str. 13) ,autor prelazi na navođenje novog »Zakona o Vojnoj Granici« iz 1871.¹ Prikazom odredaba Zakona od 14 travnja 1880. o zadrugah u hrvatsko-slavonskoj Krajini završava autor nabranje krajiških propisa o zemljišnom posjedu i zadrugi. Prešavši na zadružne propise sedamdesetih godina XIX st. za građansku Hrvatsku i na Zakon o zadrugah iz 1889 za cijelo područje Hrvatske, autor ulazi u polemiku s dr. Ivanom Ribarom. Ribar je, naime, iznio mišljenje da su tuđinski protunarodni režimi planski djelovali na cijepanje zadruge, »da bi lakše i što prije pocijepani posjedi došli u ruke njemačkih i mađarskih doseljenika«.² Čelap, međutim, smatra da se ove tvrdnje ne mogu održati. Nasuprot Ribaru, Čelap spominje mišljenje Dragutina Tončića da je zadružni zakon od 1889, nadopunjen zadružnom novelom od 1902, popravio uglavnom »očite pogreške prijašnjih zadružnih zakona i prihvatio stanovište koje nije bilo u dosadašnjem neprijateljstvu sa zadružnim sistemom« (str. 15). Navodeći neke odredbe zakona iz 1889, Čelap dolazi do zaključka da je taj zakon »pre išao za tim da zadrugu kao korisnu ekonomsku jedinicu održi«, nego da je »po diktatu vlastodržaca Berlina, Beča i Pešte razbije i uništi« (str. 16). U prilog mišljenju da nije bio potreban poticaj vlasti za diobu zadruge, već da je to odgovaralo želji zadrugara, spominje i potajne diobe. Citiravši Novakovićevo mišljenje o uzrocima propadanja zadruge, Čelap zaključuje riječima: »Stekavši ukinućem kmetstva i razvojačenjem Vojne Granice ličnu slobodu, a zaštićen organizovanom državnom vlašću od svakog napadaja i nasilja, počeo je naš seljak da teško oseća u zadrugi ograničenje lične slobode i privredne samostalnosti, pa je, svestan ekonomske koristi od udruživanja, počeo da, posle deobe, traži asocijacije na savremenijem osnovu, a bez ,zajedničkog stana« (str. 16—17).

Čelapov članak dijeli se zapravo na tri dijela: prikaz nekih teorija o postanku kućne zadruge uopće, ekscerptiranje krajiških propisa o zemljišnom posjedu i kućnoj zadrugi i polemiku s Ribarom o uzrocima propadanja kuće zadruge u bivšoj Trojednici. Naslov članka i veći dio prostora posvećeni su Vojnoj krajini, ali je težište u polemici s Ribarom. Otuda proizlaze i sve slabosti članka.

¹ Tačan naslov ovog zakona glasi: Zakon od 3. lipnja godine 1871. o promjeni nekih administrativnih uredabah u vojnoj Krajini. Usp. Zbirku zakonah i naredabah za vojnu Krajinu, Budim 1871.

² Ivan Ribar, Presjek kroz zadružni život u Hrvatskoj i Slavoniji sa Srijemom, Zadružni arhiv 3.

Problem razvoja kućne zadruge u Vojnoj krajini nije još u nauci obrađen kako treba. To nije slučajno, nego zbog toga što nedostaju važni preduslovi za takav posao. Od izvorne građe štampani su gotovo isključivo samo propisi, i to ne svi. Neke publikacije propisa nisu baš ni lako pristupačne istraživaču. Dobar dio historičara upućen je da se s propisima upozna preko teksta kako je reproduciran kod Vaničeka³, a taj je često ne samo nepotpun, nego i pogrešan. Sam tekst propisa često je nejasan bez upoređenja sa građom koja bi govorila o stvarnim odnosima u životu, a upravo takva građa je veoma oskudno publicirana. Zato se i sve što je dosada napisano o kućnoj zadrugi u Vojnoj krajini svodi uglavnom na navođenje odgovarajućih propisa i manje ili više dovtljiva nagađanja o njihovom smislu i provođenju. Na tako uskoj i jednostranoj podlozi nije moguće prikazati kućnu zadrugu u Vojnoj krajini na način koji bi naučno zadovoljio. Tko želi dati stvarni prilog boljem upoznavanju toga problema, taj se mora prvo odreći Vaničeka i proučiti autentične tekstove propisa. No, kako propisi predstavljaju tek intencije vlasti, potrebno je pronaći i obraditi onu arhivsku građu koja daje stvarni uvid u razvoj kućne zadruge u Krajini i na osnovi koje tek možemo ocijeniti pravo značenje pojedinih propisa. Tek kada na taj način dobijemo potrebne monografije, otvorit će se mogućnost za naučni sintetski prikaz problema u cjelini.

Lazar Čelap daje inače svoje priloge iz krajiške historije prvenstveno na osnovi savjesno proučene arhivske građe. Ovaj puta to nije uradio. Želeći očigledno da ublaži oštrinu polemike s Ribarom, nastojao ju je »utopiti« u članak u kućnoj zadrugi u Vojnoj krajini. Takav kurtoazni postupak imao je, nažalost, i negativnih posljedica, iako je učtivost u polemici samo pohvalna. Udaljivši se od suštine polemike, Čelap je pokušao obuhvatiti široku i vrlo kompliciranu problematiku. Zauzet drugim proučavanjima, vjerojatno je smatrao da se ne isplati utrošiti mnogo truda na dugotrajna istraživanja o razvoju krajiške zadruge u cjelini samo radi toga da polemika o jednom određenom pitanju dobije mirniji karakter. Stoga se uglavnom oslonio na literaturu koja mu je bila pri ruci, a ta nije uvijek ni dostatna ni pouzdana, pa nije čudo da su mu se potkrale neke pogreške u izlaganju.

Što se tiče polemike oko uzroka raspadanja kućnih zadruga, u taj problem ne možemo dublje ulaziti. Prvo zato, što Čelapovu radnju recenziramo iz aspekta krajiške historije, a polemika se kreće oko zadruge u Trojedinici uopće. Drugi je razlog taj, što bi za pravo naučno rješenje problema bila potrebna prilično opsežna studija. S obzirom na Vojnu krajinu, Čelap je vrlo dobro istakao neke momente koji ukazuju na to da sami krajišnici žele da razbiju zadrugu. Općenito uzevši, zasada sve ukazuje na to da — kako u Vojnoj krajini, tako i u ostaloj Trojedinici — kapitalistička ekonomika sama po sebi, a ne posebni planovi tuđinskih vlasti, razara kućnu zadrugu kao preživjelu formu ekonomske asocijacije. No, konkretan tok toga procesa nije još dovoljno objašnjen.

Autorovim izlaganjem teorijâ o postanku zadruge također se ne možemo opširnije baviti jer i ono prelazi granice krajiške problematike. Napomenut ćemo tek toliko da je kod nabravanja teorija izostavljen niz značajnih stranih i domaćih autora, a da je u isto vrijeme posvećeno relativno mnogo prostora Dabinovićevom mišljenju koje to po svom značaju ne zaslužuje.

Duže se moramo zadržati na onom dijelu autrovog članka koji se odnosi neposredno na razvoj kućne zadruge u Vojnoj krajini. Ne ulazeći u razmatranje da li bi bilo bolje da je autor neke podatke izostavio, a neke druge, možda važnije, unio u svoju radnju, zadržat ćemo se samo na izričitim pogreškama koje su mu se potkrale. Iskustvo nas, naime, uči da se podaci o Vojnoj krajini, koji se nalaze u literaturi, često prepisuju, i to s toliko manje opreza, koliko je neka radnja novija.

³ Fr. V a n i č e k, *Spezialgeschichte der Militärgrenze I—IV*, Wien 1875.

Neke se tako pogreške decenijama provlače iz rada u rad, pa je više puta teško i ustanoviti, tko im je pravi začetnik. Ispravljanje tih grešaka smatramo uslugom ne samo autoru, nego i onima koji budu kasnije prepisivali bilo iz autorove radnje, bilo iz literature kojom se on služio.

Prije svega, statut iz 1630 dan je »Valachorum Communitati, inter praedictos Szavum et Dravum commoranti«.⁴ Time automatski otpadaju svi Srbi u preostaloj Vojnoj krajini. Autor tu ogradu nije učinio i iz njegovog teksta može se zaključiti da je statut vrijedio za sve Srbe koji su se »doseljavali u one krajeve Hrvatske i Slavonije u kojima je malo po malo organizovana Vojna Granica« (str. 6). Kraj toga valja imati na umu da se na prostor »između Save i Drve«, na kojem se postepeno Varaždinski generalat pretvara iz vojne komande u teritorijalnu jedinicu, naseljava iz Turske pored pravoslavnih Srba i katoličko stanovništvo, koje nipošto nije srpsko, a koje s obzirom na kasnije formiranje hrvatskog naroda mirno možemo nazvati hrvatskim, iako za njega suvremeni izvori upotrebljavaju nazive predavci ili Slavonci (zapravo: Slovenci). Ti Hrvati-krajišnici de facto uživaju povlastice statuta iz 1630, iako su se povremeno javljali sporovi da li se na njih i de iure odnose »vlaške privilegije«, ili one vrijede samo za pravoslavne Srbe. Da bi se uklonila svaka sumnja i presjekli sporovi, statut iz 1732 izdaje se »pro universo militari Savum intra et Dravum Populo«.⁵ Nije razumljivo ni autorovo isticanje da su »doseljeni Srbi« dobili krajiška zemljišta kada su ta zemljišta na isti način dobivali i doseljeni Hrvati. Za pitanje ravoja kućne zadruge u Vojnoj krajini ni etnička ili vjerska razlika između krajišnika potpuno je irelevantna. Drukčije tretiranje pravoslavnih odnosno katoličkih svećenika u kasnijim krajiškim propisima, koje proizlazi iz njihovih različitih objektivnih mogućnosti da se kao duhovna lica uklope u opći krajiški sistem, predstavlja manje ili više zanimljivu pojedinost, bez važnosti za pitanje kućne zadruge ili krajiškog zemljoposjeda, ako ih se promatra u cjelini. Nije tačno da statut od 1630. predviđa načela po kojima se porodice mogu da dijele i da je to jasan dokaz da su zadruge tada postojale. Čelap je tu tvrdnju preuzeo od Utješenića, no pravi njezin otac je Stopfer⁶ bar koliko smo zasad mogli utvrditi. Jedini propis statuta iz 1630, na koji je Stopfer mogao misliti, jest član 8 odsjeka De rerum dominio.⁷ Sam propis nije baš mnogo jasan. On govori o naslijeđivanju i skrbništvu i mogao bi se sam po sebi odnositi i na inokosnu porodicu. Ako želimo da u odredbama ovog člana statuta gledamo reguliranje nekih odnosa u zadruzi, onda moramo najprije pretpostaviti da »pater familias« znači starješina zadruge, a »familia«

⁴ Citirano prema originalu u Povijesnom muzeju Hrvatske. Statut od 1630 dosta je puta publiciran, ali nikada bez pogrešaka. Ukoliko original nije dostupan, najbolje je poslužiti se izdanjem Šišića (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XLIII, 1918) ili Vitkovića (Glasnik Srpskog učenog društva, 2-gi odeljak, knj. 5, Beograd 1874).

⁵ Citirano po originalu u Državnom arhivu u Zagrebu, Generalatus Varasdiensis 5, list 45 verso. Koliko je meni poznato, taj statut nije nigdje odštampan.

⁶ So viele Gränz-Systeme wir auch kennen gelernt, wir fanden keines, welches ein solches Zusammenleben der Familien befohlen hätte; vielmehr stellte schon das Privilegium vom Jahre 1630 die Grundsätze auf, nach welchen Familien-Theilungen Statt haben sollen; ein klarer Beweis, dass schon damals dergleichen Kommunionen bestanden ... — Mathias Stopfer, Lehrbuch über die Grundgesetze der Kreisstädter, warasdiner, banal, slayonischen und banatischen Militär-Gränze, Gratz 1840, 130.

⁷ Patre familias absque liberis defuncto maior natu frater, vel proximus agnatus, una cum vidua relicta, familiam gubernet. Quod si uero defunctus, iuxta viduam, liberos quoque reliquerit, ipsa vidua, una cum tutoribus uel curatoribus familiae praesit, et junior liberorum cum reliquis nullo sexus discrimine habito, ex aequo ad hereditatem admittatur.

Citirano po originalu. Usp. i Šišić, n. dj., 484, ili Vitković, n. dj., 34.

kućnu zadrugu. Na osnovi poznate građe iz Žumberka u XVI st. kao i kasnijih propisa bila bi takva pretpostavka moguća. No, kako zasada nije poznata odgovarajuća građa iz približno istog vremena koja bi se odnosila na isti teren i koja bi nam otvorila mogućnost čvrsto agrumentiranog tumačenja navedenog člana statuta iz 1630, to ostaju otvorena vrata različitim domišljanjima i sumnjama. U svakom slučaju, u statutu nemi ni spomena o diobi zadruge. Odredba da sva djeca imaju jednako pravo na nasljedstvo ne može se bez daljega protumačiti kao odredba o diobi zadruge. Jednako pravo na nasljedstvo i pravo na stvarnu diobu tog nasljedstva ne moraju biti identični. Član 18, titula IV, Krajiških prava iz 1754. određuje, na pr., da sinovi naslijeđuju očevo zemljište na jednake dijelove, no da stvarnu diobu mogu provesti tek, ako se ispune određeni uslovi.⁸ Prema tome, statut iz 1630, sam po sebi nikako ne pruža jasan dokaz o postojanju zadruge. Slučaj je upravo obrnut. Tek nas druga građa upućuje na to da vjerojatno i taj statut govori nešto o zadruci.

Ne može se jednostavno tvrditi da su naseljenici dobili zemljišta koju su bila dana kao vojničko leno pojedinim zadrugama. Problem je mnogo kompliciraniji. Žumberčani dobivaju zemljišta još u XVI st. kao nasljedno leno. Zemljište dobiva nosilac lena na svoje ime, a ne zadruge. Lena se u početku (1535) daju za vršenje vojne službe, no s tim da nakon 20 godina postanu obična seljačka lena s obavezom svih podavanja koja daju ostali seljaci. Ugledniji Žumberčani dobivaju doduše posebne povelje kojima su oslobođeni od seljačkih podavanja i poslije navedenog roka. No, i ta su se lena trebala pretvoriti u obična seljačka nasljedna lena, ako bi putem nasljedstva pripala ženama.⁹ Tek u povlasticama iz 1538. kaže se da će svaka porodica, u stvari zadruga (*unaqueque familia, que sciliet in una domo et sub uno tecto et super uno fundo habitaverit*), dobiti zemljišta koja će moći obrađivati uz oslobođenje od podavanja kroz 20 godina.¹⁰ Tu se, doduše, ne spominju nosioci lena, niti se kaže izričito što će se desiti kad prođe povlašteni rok od 20 godina, no ne definira se ni karakter posjedovanja zemljišta. Kako su povlastice iz 1538. dane ili neposredno prije (Srbima) ili neposredno poslije (Ćićima) doseljenja, a zemljišta za naseljenje osigurana su tek nekoliko godina kasnije, to povlastice imaju u pogledu zemljišta karakter općenitog obećanja, a ne tačno formulirane donacije. Iz dosad objavljene građe ne može se ustanoviti na koji su način dana zemljišta upravo ovoj grupi doseljenika. No u kasnijim potvrdama i dodjeljivanjima žumberčkih zemljišta javljaju se kao nosioci lena pojedinci, a ne zadruge. Pretvaranje vojnčkog lena u nasljedno leno opterećeno seljačkim podavanjima izgleda da je otpalo *via facti* jer je turska opasnost trajala preko predviđenih 20 godina, pa su Žumberčani i dalje bili potrebni kao vojnici. Promjene koje su nastale smrću nosioca ili otuđenjem lena morale su se prijaviti kapetanu ili nadležnom vojnom starješini. Novi nosilac lena morao je tražiti potvrdu prava posjeda. Otuđenje lena (prodajom ili na drugi način) nije bilo zabranjeno, nego samo podvrgnuto kon-

⁸ Wann zwey oder mehr Söhne vorhanden, so succediren sie in gleiche Theil, jedoch mit der Beobachtung, dass, soferne die Grund-Stücke so gross, dass ein jeder in besonders davon Dienste zu praestiren im Stande wäre, Ihnen alsdann frey stehe, selbige mit Consens des Regiments unter sich zu theilen, so ferne aber die Theile zu klein heraus kommen wurden, so ist ihnen die Theilung nich zuzulassen. — Militar-Gränitz-Rechten von Ihro Kaiserl. Königl. Majestat für das Carlstädter- und Varasdiner-Generalat vorgeschrieben im Jahr 1754, Wien s. a., Bl. G verso.

⁹ Opću povelju Žumberčanima iz g. 1535. vidi kod R. Lopašića, *Monum. spect. hist. Slav. mer. XX*, Zagreb 1889, 388—390. Kao primjer starješinske povelje vidi darovnicu Radovana Preradovića kod E. L a s z o w s k o g, *Mon. spect. hist. Slav. mer. XXXVIII*, Zagreb 1916, 510—511. Slične povelje objavio je i A. Ivić, *Vjesnik... Zemaljskog arhiva IX*.

¹⁰ Citat po Iviću, *Spomenik LVIII*, Subotica 1823, 37. Ispravu su još štampali Lopašić, Vitković i drugi.

troli. Pri svemu ovom valja imati na umu da su Žumberčani dobivali kao nasljedno leno zemljišta koja su prije toga direktno pripadala vladaru. Sasvim je druga situacija kad od konca XVI st. dalje dolazi do masovnog naseljavanja krajišnika na zemljišta koja su — bila ona pusta ili ne — pripadala katoličkoj crkvi ili pojedinim feudalcima, i kada ti postavljaju zahtjev da ih krajišnici priznaju kao zemaljsku gospodu ili da se naseljenici uklone s njihovih imanja. Sada vladar nije mogao naseljenicima dati zemljišta u nasljedno vojničko leno, jer je zemlja na kojoj su krajišnici sjedili pripadala drugome. Vladar je doduše osporavao pravo feudalaca na neka zemljišta», za koja je tvrdio da kao ošasna pripadaju fisku. No pretežni dio naseljenika smjestio se na imanjima crkve, gdje uopće nije moglo doći do kaduciteta, ili feudalaca kojih je pravo bilo teško juridički osporiti. Međutim, feudanci po pravilu nisu mogli realizirati svoja formalna prava. Tako su krajišnici u velikoj većini postali faktični posjednici zemljišta na koja su se naselili. Nesmetano uživanje tog posjeda zavisilo je u prvom redu od snage samih krajišnika da se odupru feudalcima. Gdje toga nije bilo, valjalo se ili pokoriti ili ići na kompromis. Tako su Gomirci na kraju morali otkupiti od Frankopana zemljišta koja su decenijama držali kao faktički posjed. Kako vladar nije mogao da pronađe način da pitanje krajiških zemljišta riješi legalnim putem, a nije imao ni snage da feudalcima i formalno otme njihova imanja, jasno je da nije mogao tu zemlju davati krajišnicima u nasljedno vojničko leno. A kada im nije mogao dati leno, nije im mogao ni propisivati ograničenja koja bi proizlazila iz lenskog odnosa. Zato su krajišnici u to vrijeme, na osnovi faktičkog posjeda, raspolagali zemljištem kao punom svojom koju mogu slobodno otuđiti. Istom jačanje centralne vlasti, od vremena Leopolda I dalje, omogućuje vladaru da ignorira i formalna prava feudalaca, te svu krajišku zemlju proglašuje kao carsko leno, bez obzira na kakav su je način krajišnici stvarno stekli. Vlast smatra i sada kao nosioca lena pojedinca, jednako kao što smo to već vidjeli u Žumberku. Propisi XVIII st. za karlovački i varaždinski generalat ne predstavljaju u tom pogledu nikakvu novost. No ako propisi smatraju pojedinca nosiocem lena, to ne znači da druge članove zadruge ne smatraju za suposjednike, iako tek Osnovni krajiški zakon od 1807. jasno određuje da je nosilac lena zadruge kao kolektiv. S tim u vezi moramo se bliže pozabaviti tvrdnjom koju Čelap preuzima od Utješenovića: »Prema graničarskim zakonima od 1754 važio je združni starješina kao glavni nosilac lena, ali u tome, kao i mnogim drugim tačkama, nije došlo nikada do izvršenja, jer su se svi ukućani smatrali od pre kao suposjednici zemljišta« (str. 7). Prema citiranom tekstu, koji u stvari predstavlja izvod iz Stopferovog komentara uz član 55 zakona iz 1807¹¹, moglo bi se zaključiti da propisi iz 1754. ne smatraju ostale članove zadruge suposjednicima zemljišta.

Jasan smisao propisa iz 1754. nije uvijek lako uhvatiti. I tu bez poznavanja arhivskog materijala, koji bi nam pobliže objasnio neke odredbe, ne možemo mnoge stvari izvesti sa sigurnošću na čistac. Što se pak tiče glavnog nosioca lena i suposjednika, u spomenutim propisima nalazi se ovo:

Glavni nosilac lena izričito se spominje samo jednom (Krajiška prava, Tit. IV, § 76).¹² Naime, prilikom izdavanja patenta za neko zemljište moralo se od svake kuće ili lena nastarijega navesti kao glavu kuće (Caput Familiae), a pribilježiti ostale muškarce koji k tomu pripadaju. Kad bi »glava kuće« iil glavni nosilac lena (Principal-Lehen-Träger) umro, moralo se njegovog nasljednika zabilježiti u proto-

¹¹ Usp. Stopfer, n. dj., 130.

¹² So oft das Haupt des Hauses, oder Principal-Lehen-Träger mit Tod abgeheth, muss bey dem Regiment dessen Successor in Prothocollo, wie auch auf dem Patent angemerket, hievon aber, wann kein Extraneus de novo succediret, keine besondern Taxa, sondern nur ein mässige Schreib-Gebühr abgefordert werden. — Militar-Gränitz-Rechten, Bl. I verso.

kolu regimente i na samom patentu (Krajiška prava, Tit. IV, §§ 74, 75, 76).¹³ Ima do-
duše još nekoliko paragrafa koji se po smislu odnose na glavnog nosioca lena, iako
u njima nije upotrebljen upravo taj termin. No, Krajiška prava ne poznaju samo
glavnog nosioca lena, nego i suposjednike, ako »glava kuće« živi u zadruci. Oni koji
krajiško leno zajednički posjeduju (ein Gränitz-Lehen gemeinschaftlich besitzen),
mogu takvo u svako vrijeme podijeliti na jednake dijelove prema broju za vojnu
službu sposobnih glava, ako su ti dijelovi dovoljni da se svaki pojedinac od njih
hrani i da vrši vojnu službu (Krajiška prava, Tit. IV § 41).¹⁴ Ako pak posjednik
(Innhaber) zemljišta umre bez djece, ali je na tom lenu i u toj kući imao brata ili
više braće ili bliskih prijatelja, i s njima zajednički vodio gospodarstvo i vršio voj-
ničke dužnosti (und mit ihnen gemeinschaftlich die Wirthschaft und Kriegs-Dienste
versehen), ostaju takva braća i prijatelji u ranijem posjedu lena, s tim da njima
prirasta dio umrloga (bleiben . . . in dem vorigen Besitz des Lehens, indeme ihnen
der Teil des Abgestorbenen zuwachset), osim u slučaju kada je pokojnik ostavio
pored braće i prijatelja koji su živjeli u zadruci (in communione bonorum) i kćerke
ili udovicu, a kuća imala više zemljišta nego muškaraca, jer je tada kćerima ili
udovici bilo dopušteno da na udio umrloga (auf den Antheil des Verstorbenen)
dovedu kao muža jednog muškarca sposobnog za vojnu službu (Krajiška prava Tit.
IV, § 32),¹⁵ Prema krajiškim pravima iz 1754. imali su, dakle, svi članovi zadruge
sposobni za vojnu službu prava na jednake dijelove zemljišta, bilo da su ti dijelovi
samo zamišljeni ili prilikom diobe postaju stvarni. U tom pogledu glavni nosilac
lena nije imao prednosti prema suposjednicima. Kritika Krajiških prava, za koju
Stopfer tvrdi da je izražena 1803, ili je krivo interpretirala propise iz 1754, ili se
odnosila na nešto drugo, a ne na poricanje suposjedništva ostalim članovima za-
druge. Drugim riječima, postavlja se pitanje, koliko je u Krajinu bila jasna predodž-
ba o Krajiškim pravima pola vijeka nakon njihove publikacije (u međuvremenu
je izašao velik broj drugih propisa) i koliko je Stopfer tačno interpretirao krajiška
mišljenja iz 1803. No bilo kako bilo, podatke o onom što piše u Krajiškim pravima
ne treba tražiti kod Stopfera, nego u samom tekstu Krajiških prava, a taj je
štampan.

Zakon od 1807. nije »doslovno« objavljen kod Vaničeka, kako to Celap tvrdi
(str. 17, nap. 17). Vaniček je u tekst zakona ne samo unio izmjene prema orto-
grafiji svog vremena, nego je vršio i stilske preinake teksta. Tom prilikom je nekim
odredbama promijenjen i smisao. Dijelovi nekih odredaba i cijeli § 108 potpuno su
ispušteni. Zbog ispuštanja navedenog paragrafa, svi paragrafi, počevši sa stoosmim,
krivo su kod Vaničeka numerirani. Veći broj pisarskih ili štamparskih pogrešaka
čini taj tekst još nepouzdanijim. Za zakon od 1807. treba se koristiti Stopferovom

¹³ Nav. publikacija, Bl. I.

¹⁴ Jene, so ein Gränitz-Lehen gemeinschaftlich besitzen, können solches jeder-
zeit nach Anzahl der Dienst-tauglichen Köpfe in gleiche Theil zertheilen, wann
solche Theile allererst hinlänglich, dass sie davon jeder in besonders seine Nahrung
ziehen, und die Dienste praestiren können. — Nav. publ., Bl. H recto.

¹⁵ Wann der Innhaber eines Grund-Stücks solchergestalten ohne Kinder abstirbt,
jedoch auf dem nemlichen Lehen und Haus ein oder mehr Brüder, oder nahe
Befreundte gehabt, und mit ihnen gemeinschaftlich die Wirthschaft und Kriegs-
-Dienste versehen, als verbleiben dergleichen Brüder und Befreundte in dem vori-
gen Besitz des Lehens, indeme ihnen der Theil des Abgestorbenen zuwachset, ausser
es wären nebst denen in communione bonorum lebenden Brüdern oder Befreundten
von dem Verstorbenen auch Töchter, oder die Wittib vorhanden, und das Haus
mit mehr Grund-Stück, als Manns-Personen versehen, alsdann solle denen Töchtern
oder Wittib zugelassen seyn, einen Dienst-tauglichen Mann auf den Antheil des Ver-
storbenen zur Ehe zu nehmen. — Nav. publ., Bl. G 3 verso i slijedeći neoznačeni
list recto.

knjigom.¹⁶ Kako se Čelap služio Vaničekom, preuzeo je od njega i neke netačnosti. Tako, na primjer, kod Vaničeka stoji da se dioba može izvršiti, ako su suglasni svi punoljetni muškarci, ili ako je vlada (Regierung) prizna potrebnom zbog reda i mira.¹⁷ Čelap je osjetio da je to besmislica pa je Regierung preveo sa vlast, ostavivši otvoreno pitanje, na koji se organ vlasti taj propis odnosi. Propis je, naprotiv, precizan i u njemu na tom mjestu stoji regimenta (puk, pukovnija).¹⁸

Međutim, neke pogreške promakle su se, autoru bez Vaničekove krivnje. Nije tačno da »sporazumno izvršenu deobu potvrđuje kompanija« (str. 9). Kompanija samo sastavlja ispravu o diobi i sa svojim mišljenjem šalje na potvrdu regimenti (čl. 80 zakona iz 1807). U tom se pogledu Stopferov i Vaničekov tekst potpuno slažu.¹⁹ Čelapova rečenica »Od tog vremena nisu se više smele trpeti potaje deobe« (str. 10), može se, s obzirom na kontekst u njegovom članku, odnositi samo na g. 1807, a u stvari je preuzeta iz Vaničeka, gdje stoji u vezi s jednim propisom iz 1825 (Komentar članu 85, zakona iz 1807).²⁰

Nije tačno izložen ni nastanak propisa za Vojnu krajinu iz 1848. Pitanje Vojne krajine tretira sabor 1848 u zakonskom članku XXI (O ustavu krajiškom i polaštich krajine).²¹ Odgađajući definitivno rješenje krajiškog pitanja na mirnija vremena, sabor je odlučio »da vojnička krajina... za sada samo po načelu polaštich uredi se, i da se zato iz njezine dosadašnje sisteme samo sve ono izostavi, što se s ustavnimi načeli i potreboćom polaštich neslaže«. Zakonski članak sadrži »Ustav krajiški« u 80 paragrafa. Potom se, još uvijek u okviru spomenutog zakonskog članka, kaže: »Usljed prošnjih krajiških saboru podnešenih učinjeni su nadalje posebni sljedeći zaključci«. Ti su zaključci formulirani u 33 paragrafa. Pri kraju zakonskog članka kaže se da su i »ustav krajiški« i »posebni gore navedeni zaključci« podneseni vladaru na potvrdu, a ovlašćuje se ban »da posebnom zapovjedu odmah u život uvesti učini sve one od gore izbrojenih polaštich, što se bez temeljnog uzdrmanja krajiške sisteme uvesti može.« Napokon se rješavanje daljih poteškoća Krajine odgađa na slijedeću sesiju sabora.²² Na osnovi saborskih zaključaka izdana je 6. VIII 1848 Naredba ujedinjenog prezidija generalkomande bansko-varaždinsko-karlovačke na sve komande regimenta u Hrvatskoj, koju je potpisao Jelačić kao feldmaršal-lajtnant i ban. Naredba sadrži 40 odredaba, od kojih je 18 preuzeto iz osnovnog teksta »ustava krajiškog«, 20 iz »posebnih zaključaka«, a 2 su odredbe dodane. Preuzete odredbe su manje ili više preinačene.²³ Prema Čelapu se stvar razvijala ovako: »I graničari Hrvatske i Slavonske vojne granice izneli su putem svojih poslanika svoje tegobe na Saboru kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji je ban Jelačić bio sazvao 5 juna 1848 u Zagrebu, zatraživši da im se olakšaju. Od tih zahteva sastavljen je zaključak od 33 paragrafa i podnesen putem naročite deputacije caru na sankcioniranje. Dok se sankcija očekivala, dano je banu opunoćenje da posebnom naredbom sprovede u život 33 olakšice, što je on putem prezidijala, upravljenog 6 avgusta 1848 hrvatskim i slavonskim regimentama i učinio« (str. 10). Kako smo vidjeli iz naprijed izloženoga, niti je sabor ovlastio bana da

¹⁶ Stopfer, n. dj.

¹⁷ Vaniček, n. dj., III, 222 (§ 78 Osnovnog krajiškog zakona iz 1807).

¹⁸ Stopfer, n. dj., 149.

¹⁹ Stopfer, n. dj., 153—154; Vaniček, n. dj., III, 216.

²⁰ Vaniček, n. d., III, 221. Usp. i Stopfer, n. dj., 157—160.

²¹ I. Kukuljević, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, Zagreb 1862, 335—344.

²² Vaniček se služio knjigom St. Pejakovića, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*, Wien 1861. Tu je zakonski članak XXVI štampan na njemačkom jeziku na str. 52—69.

²³ Tekst naredbe kod Pejakovića, n. dj., 111—114.

sprovede u život upravo 33 olakšice (tj. 33 paragrafa posebnih zaključaka) niti je on to uradio. I tu je Čelapa zaveo dijelom ne sasvim jasan, a dijelom netačan Vaníčekov tekst. No, autor griješi za svoj račun, bez Vaníčekove krivnje, kad bez osnova tvrdi da na temelju spomenute Jelačićeve naredbe »pri obavljanju svakog važnijeg posla koji se tiče cele kućne zadruge ima starešina pred vlasti pokazati pristanak svih muških čalnova zadruge koji su navršili 17 godina« (str. 11). Riječ »muških« umetnuo je samovoljno, iako je nema ni kod Vaníčeka ni kod Pejakovića.²⁴ Odredba, doduše, ne kaže izričito da se pod svim članovima zadruge podrazumijevaju i žene, no kako je po Hostineku već reskript od 8. X 1841 tražio za takve poslove pristanak žena, a u istom slučaju se smatralo da i zakon iz 1850 traži pristanak žena, iako član 36 zakona također ne spominje žene, nego samo svakog člana porodice, — to je vrlo malo vjerojatno da upravo u propisu od 1848. pod svim članovima zadruge treba da razumijemo samo muškarce.²⁵

U prikazu zakona iz 1850. trebalo je jače istaknuti da je proglašenje krajiških zemljišta punom svojinom krajiške zadruge imalo formalni, deklarativni karakter, dok je vezivanjem zemljišnog posjeda uz vršenje vojne službe i ograničavanjem slobodnog raspolaganja zemljištem u biti zadržan stari feudalni odnos. Prema Čelapu su po zakonu iz 1850. i muškarci i žene imali jednaka prava na nepokretni imetak zadruge.²⁶ To ne stoji. Samo muškarci imaju jednaka prava na nepokretni imetak, a žene tek onda, ako u zdruzi nema više nijednog muškarca.²⁷ Čelap također tvrdi da je zakon iz 1850. ukinuo »ograničenje stanovnika Granice u pogledu izučavanja trgovine, zanata, umetnosti i nauke«, pa nastavlja: »Zakonom od 1807 godine bio je, naime, graničarskim dečacima otvoren samo put u sveštenički stalež, dok je vojna uprava bila propustila da obrazuje domaće talente za nastavnike srednjih škola, upravne i sudske činovnike, te lekarske i vojne stručnjake. Tek ovoga puta, 1850 godine, morala je popustiti pritisku javnog mnjenja i dopustiti graničarskim mladincima da odlaze u škole i zanate« (str. 12). Izneseno mišljenje autora tek je djelomično tačno. Prema zakonu iz 1807. mogli su se bez ograničenja pripustiti višem studiju samo katolički dječaci koji su se željeli posvetiti duhovnom staležu, i to uz obavezu da se vrate u Krajinu, ako tokom studiranja izgube volju za duhovni stalež. U posljednjem slučaju trebalo ih se upotrijebiti prema sposobnostima i znanju za vojnu ili gospodarsku službu (§ 53 spomenutog zakona).²⁸ Stopfer tvrdi da se naročito talentiranim krajiškim dječacima nije sprečavalo da posjećuju više škole, premda zakon govori samo o obrazovanju za duhovni stalež.²⁹ Pravoslavni dječaci pripušteni su u duhovni stalež samo u ograničenom broju tj. srazmjerno potrebi popunjavanja duhovnih mjesta. Kod prevelikog broja kandidata trebalo je birati one koji su bili — kraj jednakih ličnih kvaliteta — najmanje potrebni svojim

²⁴ Vaníček, n. dj., III, 357; Pejaković, n. dj., 111.

²⁵ Josef Hostinek, Die K. K. Militär-Grenze, ihre Organisation und Verfassung I, Wien 1861, 195.

²⁶ Čelap, n. dj., str. 11: Dok se kućna zadruga sastoji iz više članova, imaju oni, bez obzira na to da li potiču iz zadruge, ili su se u kuću priženili ili udali, ili na bilo koji drugi način postali ukućani, jednaka prava na nepokretni imetak.

²⁷ Usp. § 22 spomenutog zakona kod Hostineka, n. dj., 191—192. Tu se izričito kaže: »So lange eine Hauscommunion aus mehreren Männern besteht, so haben sie alle ohne Unterschied, ob sie von dem ursprünglichen Besitzer herkommen, in das Haus eingeheiratet haben, oder auf eine andre Art als wirkliche Hausgenossen und nicht als blosser Dienstboten aufgenommen wurden, gleiche Rechte auf das unbewegliche Vermögen des Hauses.« Čelap je »aus mehreren Männern« preveo »iz više članova« umjesto »od više muškaraca«, to mu je omogućilo da »eingeheiratet« prevodi sa »priženili ili udali«, dok ispravni prijevod prvog navedenog izraza dopušta da se drugi prevede samo kao »priženili«.

²⁸ Stopfer, n. dj., 124.

²⁹ Isto 125.

kućama (§ 54 zakona iz 1807).³⁰ Svaki krajišnik smio je bez ograničenja izučiti zanate koji nisu bili cehovski organizirani i koji su se obavljali samo kao sporedno zanimanje. One zanate koji su bili cehovski organizirani i koji su potpuno zapošljavali čovjeka mogli su uz dozvolu regimente izučavati samo takvi krajiški dječaci koji su bili nesposobni za vojnu službu i malo prikladni za teže kućne poslove. No, izučavanje teških, u Krajini neophodnih zanata, moglo se dopustiti i potpuno sposobnim dječacima, naročito onima iz jakih i istodobno siromašnih kuća, ali samo uz obavezu da će izučeni zanat tjerati u Krajini (§ 43 spomenutog zakona).³¹ U neophodne zanate računalo se u prvom redu zidare, tesare, kovače, kolare, stolare, staklare, šeširdžije, opančare i suknare, a u manjoj mjeri još deset različitih zanata.³² Ukoliko je to bilo bez štete po službu i gospodarstvo, svaki je krajišnik mogao trgovati svim vrstama stoke i plodova, a u saobraćaju s Turcima na raštelima i nekom drugom robom (§§ 46 i 47 zakona). No, trgovac s dućanom mogao je postati samo onaj kome to odobri generalkomanda.³³ Vidimo dakle, da je i zakon iz 1807 dopuštao krajišnicima izučavanje zanata i vođenje trgovine, iako uz određena ograničenja. Zakon iz 1850. načelno je sva ta ograničenja ukinuo (§ 29). U praksi su neka ograničenja ipak ostala. Za izučavanje zanata ili trgovine trebalo je da članovi zadruge imaju pristanak ukućana i dozvolu komande regimente odnosno titelskog bataljona. Dozvola se u pravilu nije mogla uskratiti, ukoliko se na taj način nije mimoilazila vojna dužnost. Trgovinu ili zanat mogla je tjerati zadruga, no u tom je slučaju morala imati prikladnog poslovođu kao svog zastupnika. Ako je pojedinac htio samostalno poslovati, morao je najprije udovoljiti vojnoj dužnosti (ukoliko nije bio od nje oslobođen zbog tjelesne nesposobnosti), a zatim biti nepotreban svojoj zadrugi i zakonitim putem iz nje tražiti izlaz.³⁴

Nakraju treba da ponovimo da prikazani članak nije karakterističan za radnu metodu Lazara Celapa. No upravo greške savjesnih istraživača, a ne one diletanata i šarlatana, omogućuju da se neke zablude održavaju. Stoga smo se poslužili Čelapovim člankom da bismo pokušali izbaciti iz naučne upotrebe neke netačnosti koje se provlače kroz literaturu, katkada već više od sto godina.

Članak Nikole Gaćeše: *Zemljišni odnosi u Vojnoj Granici od polovine XVI do XIX veka* (Zadružni arhiv, 5, 1937), ukazuje na nesumnjivu darovitost autora za sažeto izlaganje historijske problematike. Za naučni rad su, međutim, pored talenta potrebni i znanje i iskustvo. Nažalost, autor u vrijeme pisanja članka ne samo da nije dovoljno poznao krajišku historiju, nego nije imao ni dovoljno znanja ni iskustva u baratanju odgovarajućom građom i literaturom. Nije znao dobro latinski, a služio se građom na tom jeziku. Nije poznao pojedine tehničke termine i krivo ih je protumačio. Pokušavao je objasniti neke probleme pozivajući se na građu ili izvode iz literature koji se odnose na sasvim druge stvari. Nije mu bila dovoljno jasna opća problematika krajiške historije, a često je o općim problemima donosio sudove koliko suverene, toliko i pogrešne. Uopće se nedovoljno kritički odnosio i prema građi i prema literaturi. Sve u svemu, Gaćešin članak predstavlja seminarski rad darovitog studenta, kojemu treba još dosta znanja i iskustva da bi se izgradio u ozbiljnog historičara. Ako sam tačno informiran, članak doista i ne bi bio ništa drugo, nego autorova seminarska radnja. Štampanjem takvog rada nije obogaćena historijska nauka, a učinjena je medveđa usluga autoru koji bi danas

³⁰ Isto 124—125.

³¹ Isto 116—117.

³² Isto 117.

³³ Isto 119—120.

³⁴ Hostinek, n. dj., 202—203.

sasvim drukčije pristupio naučnom poslu, nego je to znao i mogao u svojim đaćkim danima. Stoga se čini da bi bilo deplasirano umarati čitaoca detaljnim prikazivanjem i analiziranjem spomenutog članka.

Smatramo ipak korisnim da ovom prilikom ukažemo na neke netačnosti u literaturi kojom se autor služio, da bismo spriječili da i drugi autori ne preuzmu iz nje krive podatke.

U Šimićevom prijevodu Vaničeka potkrala se štamparska pogreška, pa je kao godina sazivanja sabora u Brucku navedena 1574 mjetso 1575, kako stoji u njemačkom originalu.³⁵

U latinskoj ispravi od 26. I 1556, koja je štampana u II sv. Hrvatskih saborskih spisa, nazivi Thoplyza i Kozthnicza ne znače Tokupsko i Kostajnica, kako to proizlazi iz hrvatskog regista. Isprava se odnosi isključivo na kaptolske kmetove u županijama zagrebačkoj i varaždinskoj, a Topusko i Kostajnica nisu bili kaptolski posjedi. Ako bismo vjerovali registu, onda ne bismo mogli protumačiti zašto isprava spominje varaždinsku županiju, kada se nijedan od navedenih lokaliteta ne bi u njoj nalazio. Radi se u stvari o kaptolskim posjedima Varaždinske Toplice u varaždinskoj i Kosnica u zagrebačkoj županiji.³⁶

Corović je u svojoj »Istoriji Jugoslavije« naveo da je 1734. izvedena reorganizacija Vojne krajine u Hrvatskoj, da je tada Vojna krajina postala »carska zemlja«, a krajišnici »carski ljudi«. Tu reorganizaciju »Hrvatske krajine« pripisuje princu Hildburghausenu.³⁷ Podatke o toj reorganizaciji Vojne krajine uzima Corović od Smičiklasa,³⁸ no ne prenosi ih uvijek tačno. Što je Smičiklas htio kazati kad u vezi s g. 1734. navodi da je carska zemlja »odsele sva krajina«, nije baš odviše jasno. Ako je mislio na uklanjanje utjecaja hrvatskih i unutrašnjeaustrijskih staleža, onda se radi o procesu koji je započeo ranije, a dovršen je tek aksnije i u kojemu g. 1734. ne predstavlja nikakvu markantnu etapu. Također nije jasno, na što Corović misli kad kaže da su krajišnici postali »carski ljudi«. U tom pogledu je Smičiklas nešto jasniji. Prema njemu su postali »carski ljudi oni, koji plaću potežu u ime svoje vojničke službe i časti. To su bili i niži častnici i sami prosti vojnici, kada su imali ratovati izvan zemlje.« No, krajišnici su i ranije »potezali plaću« za vršenje posebnih dužnosti i ratovanje izvan zemlje. Osim toga, oni su još i poslije 1734. neko vrijeme primali plaću u nekim krajinama bilo iz Hrvatske bilo iz Unutrašnje Austrije, pa prema tome nisu mogli te godine svi krajišnici koji su primali plaću postati »carski ljudi« jer im ni plaća nije svima bila »carska«. Hildburghausen pak nije 1734. reorganizirao Vojnu krajinu u Hrvatskoj. On je 1737. reorganizirao Varaždinski, a tek 1746. Karlovački generalat. U procesu reorganizacije Vojne krajine, u skladu s potrebama centralne vlasti, Hildburghausenove reforme predstavljaju etapno rješenje, i to samo u jednom dijelu Krajine, dok su drugdje reforme vršili drugi ljudi. Zato im ne smijemo pripisivati preveliko značenje ni kad se radi o teritoriju na kojem su izvršene, a pogotovu ne možemo iz njih izvlačiti zaključke koji bi vrijedili za druge dijelove Krajine.

Prema tome, izvođenje neke temeljite reorganizacije Vojne krajine u g. 1734. spada u carstvo fantazije, a »carska zemlja« i »carski ljudi« kod Smičiklasa odnosno Corovića predstavljaju efektne fraze bez pravog sadržaja. Time ne mislimo da potcijenimo kao historičare ni Smičiklasa ni Corovića. U općenitim radnjama, kao što su njihova naprijed spomenuta djela, takve su pogreške gotovo neminovne. No, upravo zato bi autori specijalnih radnji trebali podatke tražiti u izvornoj građi ili

³⁵ Usp. Vaniček, n. dj., I, 39, i Šimunićev prijevod I, 30.

³⁶ Mon. spect. hist. Slav. mer. XXXVI, 451.

³⁷ Vladimir Corović, Istorija Jugoslavije, Beograd 1933, 381—382.

³⁸ Tade Smičiklas, Poviest hrvatska II, Zagreb 1879, 308—309.

bar pouzdanijoj specijalnoj literaturi, a ne u općenitim djelima, pogotovu ne u onim koja nisu snabdjevena naučnim aparatom, potrebnim za provjeravanje istinitosti podataka.

Na kraju još jedna napomena. Zemljišni odnosi u Vojnoj krajini od XVI do XIX st. ne mogu se danas valjano obraditi ni u opsežnijoj raspravi, a kamoli u seminarskoj radnji. Potrebne su još mnoge edicije izvorne građe kao i monografije o pojedinim aspektima toga problema, prije nego što ga budemo mogli sintetski obraditi na zadovoljavajući način.

Fedor Moačanin

M. E K M E Ć I C, USTANAK U BOSNI 1875—1878, Sarajevo 1960, str. 392.

Najnovije djelo M. Ekmečića predstavlja solidan napor da se povijest bosanskog ustanka potkraj turske vlasti prikaže i objasni u svima njegovim aspektima. Ekmečić tu obrađuje društvena kretanja i ideje, tok ustanka i njegov neuspjeh. On je dobrim dijelom uspio da ustanak osvijetli kako s obzirom na iznošenje činjeničkog materijala, tako i na metodološko prilaženje problemima. Neka od tih pitanja tretirao je i u svojim ranijim radovima (usp. ocjenu J. Sidaka u HZ IX, 1956), ali ovo je djelo cjelovita i konačna sinteza.

Bosanski ustanak, koji je trajao posljednje tri godine pred austro-ugarsku okupaciju u sjevernoj Bosni, po svomu značenju je agrarna revolucija. Taj ustanak je izraz otpora bosanske raje protiv preživjelog osmanskog feudalnog sistema. Glavni pokretač masa na ustanak bio je zakup desetine. Stalni porast zakupa desetine doveo je do krize društvenog sistema u cjelini. Ustanici, mada u početku nisu imali jasno razrađen program, imali su za cilj da nasilnim putem postignu slobodno vlasništvo nad zemljom koju su obrađivali. Seljak u to doba nije osjećao samo zloupotrebe koje su se javljale u degeneriranom osmanskome feudalizmu, političku nejdnakost i ovisnost, veća opterećenja, skopčana s poskupljenjem uprave, već je u njemu sazrijevala spoznaja o potrebi obaranja društvenopolitičkog sistema kao cjeline.

Treba istaći da je pisac dao pravo mjesto u ustanku srpskim nacionalnim organizacijama. Još od stvaranja »Načertanija« Ilije Garašanina 1844 vođena je iz Srbije sistematska akcija za oslobođenje srpskog naroda. Srpsko građanstvo u neoslobođenim krajevima uglavnom je održavalo organizacije koje su radi toga stvarane. Ove organizacije nisu utjecale na neposredno pripremanje ustanka, ali su imale posredno značenje za ustanak. Ustanak se brzo povezao sa srpskom državnom politikom, a to je naročito došlo do izražaja poslije izbijanja rata Srbije i Crne Gore protiv Turske polovicom 1876; tada su ustanici proglasili ujedinjenje Bosne i Srbije u jednu državu. Na čelo čitavog ustanka Ministarstvo vojno u Beogradu stavilo je pukovnika Miletu Despotovića.*

Ekmečić je iscrpno prikazao političke ideje i tendencije koje su se u ustanku pojavile. Držimo da je dobro objašnjena uloga Vase Pelagića i socijalista u ustanku: isto tako je dato i pravo mjesto Petru Mrkonjiću (Petru Karađorđeviću), naročito u svijetlu rivalstva Obrenovića prema Karađorđevićima. Dalje je pisac s naročitim uspjehom prikazao i objasnio odnos srpskih trgovaca prema ustanku: iako

* Zanimljivo je pitanje, da li se i kojoj se mjeri proglas ujedinjenja Bosne i Srbije može dovesti u vezu sa Garašaninovima »Planom« iz 1855, u kome se predviđa i to da agent preko pouzdanih ljudi u svome kraju u Bosni savjetuje narodu »da napiše adresu na Srbiju«, u kojoj bi istakao da želi »sojuz sa Srbijom« (D. Stranjaković, Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama. Otštampano iz Glosnik Istoriskog društva u Novom Sadu, IX, Beograd 1936, str. 35).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB